

ОДЛАЗАК ИЗ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Преко Ибра на Чемерну

На основу одлуке Врховног штаба НОВ и Г10Ј. Оперативна група дивизија добила је наређење да напусти подручје Жупе. Расине и Копаоника и наступа у западну Србију и Шумадију. Марш је почео покретом према Ибру. Предузете су мере да се дивизије: Пета крајишка. Седамнаеста источnobосанска и Двадесет прва српска у почетку не упуштају у веће окршаје. У складу са таквим ставом. Четврта српска ударна бригада је домарширала у село Бурмазе и ту заноћила. Дивизијској концентрацијској просторији у рејону Бурмаза стигле су Друга пролетерска и Пета српска ударна бригада да се одатле, заједно са Четвртом српском, упуте газовама Ибра, на простору од ГГустог поља до Ушћа, да га прегазе и продуже у село Ђаково и Баровце и бране правце од Ивањице и Драгачева. Према плану Штаба Оперативне групе, јединице Двадесет прве српске чиниле су средњу, јединице Седамнаесте источnobосанске десну и јединице Пете крајишке дивизије леву наступну колону. У таквом распореду утаначен је наступни борбени поредак јединица Двадесет прве српске дивизије. Четврта српска бригада, са придодатом дивизијском хируршком екипом, била је средња дивизијска наступна колона. Леву колону чинила је Друга пролетерска, а десну Пета српска бригада. Штаб дивизије кретао се позади борбеног поретка Четврте српске бригаде, одржавао везу са штабовима бригада и утицао да се маршује према усвојеном плану.

Четврта српска бригада приближавала се долини Ибра прелазећи Вуково брдо, Савин лаз, Равну планину, Велику ливаду, Грчића поље и Планиницу. Маршевски поредак Бригаде изгледао је овако: Први батаљон. Други батаљон. Штаб бригаде. Пратећа чета. Бригадна болница. Трећи и Четврти батаљон. У таквом распореду јединице су предвече стигле на висове изнад Ибра, почевши припреме за спуштање низ

окомите литице. Комадири чета и водова чекали су најигоднији тренутак за савлађивање железничке, водене и друмске препреке. Ни нама није јасно кад ће уследити најпогоднији тренутак за савлађивање препрека. Можда одмах! У поноћ, пред зору? Мрак се разастире изнад полуснених и преморених бораца. Неки су утонули у сан, склупчали се, а оружје подметнули под главе. Не смета им понеки пуцањ из бункера поред Ибра и неуједначени шумови мотора у даљини. У сећању на те тренутке Гордана Крстић Петровић је написала: „Стојимо над Ибарском клисуром. Чују се шумови немачке моторизације, команде на немачком језику. Пролази и воз. Немци се повлаче из Грчке. Наређење наше команде је: У зору прелазимо пругу. Ибар и пут. Предстоји окршај са Немцима и савлађивање брзог Ибра. Све је спремно. Сва чула су напрегнута. Бројни смо. Велика је и снажна наша бригада. Успећемо, у то свакако не сумњамо. Поред сталног упозорења колоном се наједном пронесе: 'Црвена армија ступила на тле Југославије'. Вест је стигла из Штаба Првог пролетерског корпуса и ево хита до Дивизије, бригада, батаљона, чета, до сваког борца. Радост, грљење, тихо славље обузима све борце. Нова снага је у нама, слобода је све ближа. Све је то кратко трајало. Пред нама су Немци, пред нама је Ибар...”¹⁰⁵

У освит дана. 8. септембра, Први батаљон Четврте српске, у садејству са јединицама Друге пролетерске бригаде, сишао је на десну обалу Ибра, низводно од Ушћа, у намери да га форсира и осигура прелаз осталим јединицама. Према сећању команданта батаљона Радмана Савића, претходница у којој се он налазио нашла се испред непријатељског бункера поред железничког тунела и железничког моста преко реке. Испод моста се белео друм којим је пролазила непријатељска колона. Борци су се примирили у мрклом мраку и пропустили Немце да прођу. Први батаљон је прегазио реку, а чете су распоређене с обе стране прелаза да га обезбеђују. Командант батаљона позвао је минобачачлију Кокана да се заједно приближе бункерима поред железничког тунела. Пузећи, стигли су на потребну раздајину. Кокан је притегао „донбул”, а разорна мина је експлодирала у унутрашњости бункера и усмртила његову посаду. Браниоци другог бункера успели су да побегну.

Железнички мост код Зечевића штитили су борци Четврте српске и Друге пролетерске бригаде омогућавајући преосталим јединицама да

Гордана Крстић Петровић, рукопис. *Пре.мз преко Ибра*. У власништву ауторке.

убрзано прелазе на леву обалу и узмичу на околна узвишења. Ујутру, у 5 часова, командант бригаде Гајо Војводић обавестио је Штаб дивизије да је мост код Зечевића заузет, да је постављено двоструко обезбеђење и предложио: „Најхитније крените са свим деловима правцем који вам буде показивао курир - према нашем 13. батаљону. (Шифровани назив Првог батаљона - прим. М.Г.). Ја сам са 13 батаљоном...”¹⁰⁶

Преостале јединице Четврте српске ужурбано су се приближавале мосту, испитаним газовима реке и прелазиле на леву обалу. За њима је стигао Штаб дивизије и приштапски делови. Касните су Дивизијска и бригадна болница због тешких рањеника на носилима и стрмих препрека до реке. Штаб бригаде је наредио да се Први батаљон не повлачи из обезбеђења док и последњи рањеник не буде пренет на леву обалу Ибра. Носиоци рањеника и болничко особље споро су пристизали мосту и газовима реке. И у овој прилици се показало колико рањеници успоравају покретљивост јединица, али њихово збрињавање било је првенствена брига свих бораца и старешина. Провером је утврђено да су последње групе рањеника негде на средини стрмине Ибарске клисуре и да њиховим носиоцима треба више од пола сата да се приближе обезбеђеном прелазу. Нестрпљиво их ишчекујући, прибојавајући се налета снажнијих немачких јединица, командант Првог батаљона Радман Савић припремио је пакете експлозива да минира железнички и друмски мост на завршетку повлачења.

У поподневним часовима наишла је немачка моторизована колона и започела је оштрија борба. Први батаљон одбио је налете неколико тенкова и одбранио прелаз преко реке. За то време стигла је последња група тешких рањеника на носилима и запутила ее узводно Студеницом. За њом је кренуо Први батаљон после одбијања Немаца у разрушено Ушће. Одједном су се проломиле две снажне експлозије. Друмски и железнички мост били су срушени.

Ујутру, 8. септембра, Прва српска бригада је водила борбе са јединицама немачке Борбене групе „Ибар”. Немци су делимично потиснути, чиме су створени услови да борци и старешине, око 17 часова, пређу на другу обалу Ибра и продуже у Ђаково.¹⁰⁷

У дводневним борбама приликом преласка Ибра, Четврта српска бригада имала је 3 теже и 7 лакше рањених бораца. Убијено је 6 непри-

¹⁰⁶ Архив ВИИ, кут. 1040, рег. бр. 46-5.

¹⁰⁷ Исто, рег. бр. 53-5.

јатељских војника. а један је заробљен. Заплењено је 1.200 метака, 5 пушака, 10 коња, 2 седла и доста остале ратне опреме.¹⁰⁸

Бригада се удаљавала од Ибра праћена експлозијама граната које су немачки тенкисти насумице испаливали. Мокре одеће и обуће, уморни и гладни. борци су стигли на зараван планине Чемерне, заложили ватре да се огреју и просуше мокру одећу. Подељено је нешто суве хране за вечеру.

Рањеници су збринуте у Ђакову код манастира Студенице. Најтеже је било Велимиру Поткоњаку Лали, београдском матуранту. над којим су бдели његови саборци Гордана. Рада. Марко, Риста... Умро је слушајући њихове утешне речи. О његовим последњим тренуцима и сахрани Гордана Крстић Петровић је записала: „Ви идете у нове борбе. биће још жртава. слобода је близу, радујем се томе. То су му биле последње речи. Носимо га у шаторском крилу. ка школи у чијем га дворишту сахрањујемо уз белег по којем ћемо га наћи у слободи.“¹⁴⁰⁹

На Чемерни је формирана извиђачка јединица која је недостајала Штабу бригаде. Њен командир постао је Витомир Љубојевић. а политички комесар Данило Вукадиновић. Командант бригаде кратко је објаснио шта су задаци извиђача упутивши их да обазриво наступају испред главнине Бригаде, поред планине Троглава и даље према Драгачеву. У селима су се распитивали за непријатеља. сазнавши да су четници отишли у непознатом правцу. Командир Љубојевић и политички комесар Вукадиновић обавестили су Штаб бригаде о свему што су у току дана открили. Сутрадан. 10. септембра. Бригада је наставила покрет за Осаницу. Извиђачи су опет ишли испред бригадне колоне. осматрајући терен по киши и сумаглици. На дужем путу нису приметили ништа сумњиво. О томе су обавестили команданта бригаде који је био задовољан сналажљивошћу тек формиране извиђачке јединице. У Осаници је уследио дужи предак Бригаде, сусрети и разговори бораца и мештана. Заведени четничком пропагандом. уплашени. неки домаћини неверљиво су дочекали борце и старешине Четврте српске, или се скривали од њих. Домаћице су биле предусретљивије. Селом је брзо прострујало да није ништа тачно од онога што су четници говорили о партизанима. Слично се дешавало и у осталим селима. Неверљивост је замењена предусретљивошћу. Штаб бригаде распоредио је

М8 Исто, рег. бр. 53-5.

¹⁰⁹ Гордана Крстић Петровић. рукопис. *Прелаз преко Ибра.*

батаљоне да добро осигурају правце од Горњег и Доњег Дупца и Вучковице, а извиђачи су истовремено испитивали терен према Гучи. У Осаницу је пристигла Пета српска бригада и успоставила положај према Ивањици. Друга пролетерска бригада се разместила у Дебелом Јасеиу. Штаб дивизије налазио се у Осаници и планирао, у складу са заповешћу Оперативне групе дивизија, наступање према Драгачеву и Пожеги. Уследила је дивизијска заповест да се нападне и ослободи Гуча. Пета српска бригада је ушла у Гучу, из које су четници побегли, а јединице Четврте српске бригаде штитиле су јој десни бок и одржавале везу са јединицама Седамнаесте источнбосанске дивизије које су стигле у Милатовиће. Друга пролетерска бригада је задржана у дивизијској резерви у рејону Котраже. 0 дневном догађају у ослобођеној варошици, у монографији Двадесет прве српске дивизије, записано је: „После подне у Гучи одржан велики политички збор, који су масовно посетили мештани околних села и Гуче. У говорима је објашњена спољна и унутрашња ситуација, стање на фронтима савезника и НОВЈ, одлука Краља Петра да распусти четничку Врховну команду, декларација избегличке аладе, позив врховног команданта НОВ и ПОЈ свима који још служе окупатора да до 16. септембра пређу на страну НОВЈ и придруже се борби за ослобођење земље. Политички зборови су одржавани и у селима у којима су се налазиле јединице 21. дивизије. Том приликом већи број мештана је добровољно ступио у јединице дивизије.”¹¹⁰

Дводневне тешке борбе у Пожеги

Јединице Оперативне групе дивизија су се приближиле значајној друмској и железничкој комуникацији за непријатеља у долини реке Ћетиње и Западне Мораве. Угрожен је гарнизон Пожега у коме се налазио батаљон есесоваца 7. СС немачке дивизије „Принц Еуген”, два батаљона недићеваца и неке четничке јединице. Град је био претворен у праву одбрамбену тврђаву.

Штабу Двадесет прве српске дивизије наређено је да јединице под његовом командом наступају из рејона Гуче према Пожеги коју треба да нападну ноћу, 13. и 14. септембра. У то време Штаб Оперативне групе дивизија није располагао подацима да главнина 14. пука 7. СС не-

¹¹⁰ И. Ђуковић, н.д. 123

мачке дивизије „Принц Еуген“ пристиже из Кремне према Ужицу и Пожеги, да је циљ поменуте дивизије да овлада долином Ђетиње. Западне Мораве и продре дубље у Србију. С правом се рачунало да ће јединице Пете крајишке дивизије обезбедити правац од Ужица према Пожеги, а јединице Седамнаесте источnobосанске дивизије од Каблара, Овчара и Чачка. Борбени догађаји, међутим, тећи ће неповољније него што је оцењивано у Штабу Оперативне групе и штабовима дивизија. Упоредо са припремама и извођењем напада на Пожегу, добијаће се свежи подаци о снази и намерама непријатеља, али то неће битије утицати на ток борбе.

Јединице Четврте српске, сходно наређењу Штаба дивизије, 13. септембра, нашле су се на прилазима Пожеги, с намером да је ослободе. у садејству са јединицама Друге пролетерске и Пете српске бригаде. Борцима и старешинама је објашњен значај ослобођења града. чиме ће се прекинути друмски и железнички саобраћај непријатељским јединицама у покрету од Ужица према Пожеги. Чачку, Горњем Милановцу, Краљеву, Крагујевцу и обратно. Четврта српска бригада приближавала се Иожеги. преко Вајзовине, Висибабе, долином Моравице и друмом од Ариља. У Горобиљу, Висибаби и Скрапежу посела је полазне положаје за напад. На левом крилу борбеног поретка Четврте српске, полазне положаје посела је Друга пролетерска бригада на простору Ђетиништа, Беловића брда, Честобродице и Зољевине, а Пета српска бригада на десном крилу, између Средњег брда и Гугаљског моста. Оваквим распоредом цела Дивизија је опколила Пожегу чекајући уговорени знак за почетак напада. Непријатељ је приметио шта се припрема и изненађење је изостало.

Напад на непријатеља у Пожеги почео је 13. септембра у 21 сат и 40 минута. Стрелачки стројеви батаљона Четврте српске настојали су да продру у град, али су дочекивани ураганском ватром из бункера и удвојених ровова заштићених сплетовима бодљикаве жице. На ватреној линији били су командант бригаде Гајо Војводић, политички комесар Неђа Божићевић, заменик команданта Ратомир Андрић Кмет, заменик политичког комесара Драгоман Радојичић Стамболија и начелник штаба Момчило Марковић Зоран. Немци су имали добро изграђен ватрени систем, којим су успешно одбијали бомбашке и јуришне групе. Употребљавани су минобацачи, распоређени у центру и на крилима борбеног распореда Бригаде, да неутралишу најотпорније ватрене тачке и олакшају наступање преко моста на Скрапежу. Ни њихово де-

јство није помогло да једнице пређу преко реке и продуже у град. Командант и политички комесар Првог батаљона. Радман Савић и Кузман Николић. подстицали су чете да се домогну моста на Скрапежу и бункера из којих су пламсали пушкомитраљеви. Прва чета. са командиром Миланом Костићем и политичким комесаром Драгомиром Лазићем Ђурицом, провлачећи се кроз кукурузе поред Скрапежа. заробила је четника са хармоником „органола“ на леђима и оружјем у руци. који у страху није ни покушао да се брани. Смирио се током испитивања. кад је чуо да му длака с главе неће мањкати. Хармоника је уступљена познатом батаљонском хармоникашу Груји који није одолео да засвира на ватреној линији. О необичној догодовштини Драгомир Лазић је записао. поред осталог, и ово: „Груја је већ пијан од музике. Чета се гиба и у такту повија за њим. Нисмо ни на небу ни на земљи. али закратко.

Тврдо беше пред Пожегом. Из града сукну отпор јачи него што смо очекивали. Нарочито лево. код моста на речици Скрапеж. Ту никако да приђемо бункерима. Бризгају светлећи меци из њихових зидина. Немци шарцима решетају наше редове: ми им одговарамо истом мером. Груја на хармоници изводи најтежу тачку...”¹¹¹

Приближујући се непријатељском борбеном распореду претходница Другог батаљона заробила је ојачану немачку патролу. Заробљеници су одмах саслушани. Један од њих течно је говорио српскохрватски. На питање политичког комесара Душана Ивановића где је научио наш језик. Швабо је објаснио да је рођен у Мокрину код Кикинде, да се презива Јулије Гец. да је Немац. фолксдојчер, мобилисан и распоређен у 14. пук 7. немачке СС „Иринц Еуген“ дивизије. Открио је да је његов батаљон дан раније стигао у Пожегу и да се очекују још два батаљона из рејона Ужица. Касније се испоставило да га познаје, још од пре рата, извиђач Жарко Вукичевић и лако су се споразумели да остане у извиђачкој јединици. да хвата своје сународнике и преводи приликом њихових саслушања.

Једна чета Првог батаљона савладала је непријатељску спољну одбрану. ушла у град и приближила се згради железничке станице. С друге стране железничкој станици стигао је Трећи батаљон Пете српске. дочекан пушкомитраљеском ватром из бетонских бункера и

ровова у њиховој близини. На иаљбу противника прецизно је узвраћено и стрељачки строј опрезно се померао напред. Командир чете Милетић издвојио је групу добровољаца да претрче, штићени паљбом преосталих водова и чета, стотинак метара и улете у зграду железничке станице. Уследила је убитачна паљба у непријатељске ровове и бункере и скоро ућуткала њихово оружје. Јуришлије Треће чете искористили су погодну прилику и експлозијама ручних бомби прокрчили улаз у зграду станице. Брзо су уништили станична постројења, али их је противнапад Немаца присилио да се повуку педесетак метара од станичне зграде и залегну у првобитне заклоне. Борци Првог батаљона угрожавали су Немце у рововима на рубу градског гробља и близу црквене порте. Жестоку пушкомитраљеску ватру трпели су батаљони Друге пролетерске бригаде. Густом митраљеском и пушкомитраљеском ватром, нагазним минама и жичаним препрекама, Немци су задржавали и јурише јединица Четврте српске бригаде. И поред ватрене надмоћи непријатеља, ударне групе Првог батаљона Четврте српске освојиле су неколико зграда и приближиле се непријатељским отпорним тачкама у рејону железничке станице. У покушајима да продуже напред на њих су сручивани смртоносни урагани. Групе бомбаша смело су се прикрадале појединим бункерима, али их нису успеле неутралисати. Напади и противнапади су се смењивали скоро целе ноћи. Есесовци су се жилаво бранили, очекујући да им у помоћ пристигну два батаљона из рејона Кремне. На достигнутом ватреним линијама у граду задржани су и батаљони Друге пролетерске и Пете српске ударне бригаде. У зору је Штаб дивизије проценио да се непријатељски гарнизон Иожега не може у том тренутку освојити и бригадама је дозволио да се повуку на полазне положаје. Друга пролетерска и Пета српска нису устукнуле на полазне положаје, користећи предност достигнутих ватрених линија у граду да касније лакше јуришају. У поподневним часовима, 14. септембра, два батаљона Пете српске бригаде били су око стотинак метара испред Немаца у рејону железничке станице и градског гробља. У покушајима да се ту одрже, чак и напредују, батаљони су имали више рањених бораца и старешина. Штаб бригаде је тражио од Штаба дивизије да се Дивизијска санитарска екипа упути готово на ватрену линију да збрињава најтеже рањенике."¹¹²

¹¹² Архив ВИИ. куг. 1040. рег. бр. 3-6.

Због неповољних положаја на достигнутим линијама, јединице Четврте српске бригаде су извучене из борбе да се боље припреме за наредне ноћне ударе на непријатеља. Из окршаја је изнето 15 рањених. 2 контузована и 2 погинула борца. Рањеници су упућени у болницу, а погинули сахрањени, уз војничке почести, на сеоском гробљу.

Наредне вечери најпре је уследила полчасовна артиљеријска и минобацачка ватра на непријатељске odporне тачке и утврђења у граду. Док су топови и минобацачи грмели, стрељачки стројеви Друге пролетерске, Четврте и Пете српске бригаде чекали су да крену у напад. 0 тим тренуцима командант Четврте српске бригаде Гајо Војводић, 14. септембра, записао је и ово: да се Четврти батаљон налази непосредно пред градом, да ће још два поћи, одмах по паду мрака, својим правцем наступања. Он је тврдио да су сви спремни за напад и да ће дати све од себе да се непријатељ ликвидира.¹¹³

Престанак артиљеријско-минобацачке палбе, око 19 сати, био је знак бригаама да започну продор у град. Бомбашке групе неутралисале су најотпорније ватрене бедеме и бункере, а делови Првог батаљона Четврте српске савладали су непријатеља на мосту на Скрапежу и домогли се неколико добро брањених кућа на периферији. Есесовци су се, проценивши да је то опасан ватрени клин у средишту њихове западне одбране, брзо прегруписали и похитали да га неутралишу. Употребљене су ручне бомбе и бајонети. Надмоћнији противник у јуришу је преотео раније изгубљене зграде, мост и појачао њихову одбрану. Први батаљон је залегао на десној обали реке и задржао противнапад есесоваца. У почетку напада Други батаљон је упао у јужни део града и добро се утврдио у неколико зграда погодних за одбрану и напредовање. Четврти батаљон је искористио мање брањене међупросторе, заобишао неколико непријатељских бункера и митраљеских гнезда и доспео у приземне куће недалеко од зграде железничке станице. У судару са есесовцима обострано је одјекивала жестока палба. Штаб Четврте српске бригаде није имао везу са штабовима Друге пролетерске и Пете српске бригаде, тако да није ни знао колико су се њихови батаљони уклинчили у непријатељску одбрану у граду да би организовао чвршће садејство и брже сламање есесовског отпора. И поред недовољног садејства, бригаде су се приближавале најосетљивијим деловима немачког распореда и мало је недостајало да га освоје. У поно-

¹¹³ Исто. Рег. бр. 4-6.

ћним часовима непријатељу је стигло појачање слабије брањеним правцем од Ужица. Батаљон есесоваца 14. пука 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и батаљон четничког Пожешког корпуса пробили су се кроз разређену одбрану Прве крајишке бригаде и трком се уиутили у помоћ угроженом гарнизону у Пожеги. Најпре су ударили у леђа јединицама Пете српске бригаде на ватреним положајима код градског гробља, бункера и зграде железничке станице. Јединице Друге пролетерске бригаде у дубини града уклештили су жестоком ватром и ударима у чело и леђа. Пролетери су били принуђени да се повлаче из ватреног пакла, заједно са борцима Пете српске бригаде. У ноћном обрачуну обе стране су претрпеле знатне губитке. Друга пролетерска имала је 10 мртвих, 30 рањених, а Пета српска 7 погинулих и 20 рањених бораца и старешина. Ни Четврта српска бригада, приликом повлачења на полазне положаје, није прошла без губитака. Живот је изгубило 7, а рањено је 14 бораца и старешина. Кад се томе придодају губици претходне ноћи и дана, бригаде Двадесет прве српске ударне дивизије заједно су имале 55 погинулих и 76 лакше и теже рањених бораца и старешина. Немци и њихови помагачи имали су 69 погинулих и око 130 рањених војника и официра.

У борби за Пожегу јединице Четврте српске бригаде, и поред неповољног правца наступања: брисани простор на прилазима граду, бетонски бункери, тврде зграде и остале препреке, испољили су храброст и умешност у наношењу удараца боље наоружаном и искусном непријатељу. Уочено је да новомобилисани борци немају неопходно искуство у уличним борбама и да га морају стицати у обуци и наредним освајањима већих градова и насељених места. Командири водова и чета предводили су јединице у нападима на поједина ватрена гнезда и блокове зграда, али садејство није увек повољно остваривано. Штабови батаљона су испољавали самосталност у командовању, најчешће се налазили на ватреним линијама, обично у командама чета, доприносећи да се непријатељ ефикасније потискује и савлађује. Командант Трећег батаљона Драгољуб Јовић тешко је рањен док је предводио бомбаше да разоре непријатељски бункер код моста на Скрапежу. На место команданта одмах је постављен његов заменик Радивоје Симић Рака, а дужност заменика команданта нешто касније је поверена Милентију Станисављевићу.

Борба у Пожеги била је изузетно жестока због одлуке немачке Врховне команде да се непопустљиво бране правци долином Ибра.

Западне Мораве и даље према источној Босни, да би се тим правцем осигурало извлачење немачке Групе армија „Е“ када јој је угрожена одступница долином Јужне и Велике Мораве и преко Београда.

Наступни марш и борбе у Шумадији

После напуштања Пожеге батаљони Четврте српске бригаде распоређени су на простору Годовика, обезбеђујући правац према долини Бетиње, Ужица и Пожеге. У поподневним сатима Штаб Оперативне групе дивизија наредио је Петој крајишкој. Седамнаестој источнобосанској и Двадесет првој српској ударној дивизији да маршују према Руднику. Аранђеловцу, Букуљи, уништавајући непријатељска упоришта и комуникације.¹¹⁴ Штаб Двадесет прве дивизије наредио је Другој пролетерској, Четвртој и Петој српској бригади да ноћу. 14. и 15. септембра. поруше друм и железничку пругу између Пожеге и Чачка. као и да овладају Доњом Добрињом и Гојном Гором. У томе се успело. а потом је наређено да бригаде продуже према варошици Руднику. Три батаљона Четврте српске, сврстани у маршевски поредак. одмах су кренули за Прањане и успут их непријатељ није узнемиравао. Четврти батаљон, у коме су тренутно били политички комесар бригаде Неђо Божићевић и заменик команданта бригаде Ратомир Андрић Кмет. штитио је Дивизијску болницу у покрету и спорије наступао. Главнина бригаде стигла је према плану. у 22 сата, у Прањане и ту зановила. Четврти батаљон и рањеници каснили су више од два сата и починак добили у засеоцима Ерићи, Јочићи и Трифуновићи.

Наредног дана Бригада је стигла у Љутовницу и Каменито, у близини Горњег Милановца, наредбом Штаба дивизије одређена у дивизијску резерву приликом даљег покрета и напада на варошицу Рудник. Борци и старешине су обавештени да су јединице Седамнаесте источнобосанске дивизије ослободиле Горњи Милановац и да напредују према комуникацији између Тополе и Крагујевца. Бригаде Пете крајишке дивизије истовремено су избиле у Горње Бранетиће и Суворбор и тежиле према Аранђеловцу. У тренутном борбеном распореду Оперативне групе дивизија, у наступању у срце Шумадије, Двадесет прва српска ударна је била у центру, Пета крајишка на левом. а Седамнаеста

¹²⁵ 36. НОР, том I, књ. 13, док. 158.

источнобосанска дивизија на десном крилу. остварујући садејство. Било је извесних иромена у правцима наступања, После освајања варошице Рудник, Друга иролетерска је добила наређење Штаба дивизије да обезбеђује тек ослобођени Горњи Милановац и штити правац од Чачка. Четврта српска бригада је распоређена да заузме Враћевшницу и Рогојевац и спречава продор непријатеља од Крагујевца и Кнића, према Горњем Милановцу. Четврти батаљон је заузео положаје у Барама. на средокраћи друма између Крагујевца и Горњег Милановца. Његове извиђачке јединице биле су активне у рејону Кутлова, Рогојевца и ближе Крагујевцу. Први батаљон, на десном крилу борбеног распореда. посео је рејон Љуљака да заштити правац од Кнића и контролише долину реке Груже. Трећи батаљон и Чета пратећих оруђа задржани су у бригадној резерви, спремни да појачају одбрану на најугроженијим местима. Други батаљон је обезбеђивао Дивизијску болницу и Бригадну амбуланту. Петој српској бригади је наређено да освоји упориште Страгари. штити правце од Тополе, Рудника, Аранђеловца и угрожава покрете непријатеља друмом од Крагујевца према Младеновцу. Оваквим распоредом јединице Двадесет прве српске дивизије преузеле су и дотадашње положаје Седмаесте источнобосанске дивизије која је упућена према Љигу да успостави везу са јединицама Првог пролетерског корпуса.¹¹⁵

Приликом покрета на нове положаје. Први и Четврти батаљон Четврте српске бригаде напали су у Враћевшници. 18. септембра увече. снажнију групацију претежно мобилисаних четника. брзо их савладали и правовремено стигли на одредиште. На тек поседнутим положајима у рејону Бара и Љуљака четници и Немци настојали су да батаљоне Четврте српске задрже и одбаце назад. у тежњи да умање појачани притисак према Крагујевцу. На простору Бара. Коњуше и околних села нашло се преко 3.000 припадника Шумадијске групе четничких корпуса, одред љотићеваца и нешто недићеваца. Њихову одбрану помагале су немачке тенковске и артиљеријске јединице. О томе је. 19. септембра. у извештају команданта бригаде записано: „Данас око 17 часова дошла су од Крагујевца 3 велика тенка и са цесте из Љуљка тукли топовима наше положаје. лево и десно од цесте. Мост на Каменичкој реци био је срушен. али тенкови су прошли споредним путем. По паду мрака тенкови су се вратили. али где су заноћили нисмо могли

¹¹⁵ 36. НОР, том I, књ. 12, док. 64.

дознати. Могућност рушења комуникације Крагујевац - Горњи Милановац и објеката на њој. у циљу затварања исте. слаба је, јер поред срушенпх објеката могући су споредни пролази.

У току борби убили смо 10 четника а заробили 35, са свом опремом. Имали смо једног мртвог (политички комесар чете) и два рањена. Запленили смо 35 пушака и један тешки митраљез „брета“...¹¹⁶ Живот је изгубио Радован Максимовић, политички комесар Друге чете Првог батаљона, а ту дужност преузео је Лука Васовпћ.

Борбе су настављене ноћу. 19. и 20. септембра, а око 23 сата. уведен је у окршај Трећи батаљон који је пристигао у Доњу Врбаву и бригу о Дивизијској болници препустио другим јединицама. Штаб бригаде, увидевши да непријатељу пристижу појачања. желео је да спречи жешћи удар на своје развучене положаје. Најугроженије је било десно крило бригадног борбеног распореда, јер је главнина непријатељских снага намеравала да га неутралише обухватом из рејона Коњуше и овлада делом друма Крагујевац - Горњи Милановац на простору Белог Поља. Непријатељ је отворио убитачну ватру на јединице на десном бригадном боку у тежњи да их присили на повлачење. У прави час пристигао је Трећи батаљон из Доње Врбаве и ударио у бок непријатеља. Изненађене. трпећи губитке. непријатељске јединице ужурбано су узмицале, дајући отпор. према Кнежевом пољу. Барској коси. Љуљачкој главици и Коњуши. Увидевши да је њихова главнина натерана да узмиче испред бораца Четврте српске бригаде. Немци. четници и недићевци нису се усудили да пруже отпор у Барама и успаничени су побегли према Книћу. Они су имали осетне губитке. али и Трећи батаљон Је имао жртава. Теже су рањени политички комесар батаљона Велиша Бољевић. чију је дужност преузео Иван Ороз. затим командир Друге чете Сретен Станковић. а на његово место је постављен дотадашњи заменик командира чете Спасоје Станојевић.

Наредног дана непријатељ је мировао и Бригада се одмарала на достигнутим положајима. У вечерњим часовима Штаб бригаде је обавештен од Штаба дивизије да немачке јединице наступају од Чачка према Горњем Милановцу у намери да угрозе позадину Двадесет прве српске. Пете крајишке и Седамнаесте источnobосанске дивизије. као и да успоре њихово наступање према друму Крагујевац. Младеновац и Београд. Због нове ситуације дошло је до промена положаја Друге

¹¹⁶ Архив ВИИ. кут. 1045. рег. бр. 3-2.

пролетерске, Четврте и Пете српске ударне бригаде. Четвртој српској бригади је наређено да пожури у сусрет непријатељу. да га сачека и туче, у случају продора кроз Горњи Милановац, на простору Неваде и Сврачковца и не дозволи да продужи у варошицу Рудник. У току покрета Штаб бригаде примио је обавештење да је Друга пролетерска бригада одбила Немце и четнике од Горњег Милановца према Луњевици и Јабланици. Овакав обрт условио је нешто друкчији распоред јединица Двадесет прве српске дивизије. Четврта српска је заузела положај на сектору Врлетних врата и Грчког гробља. На њеном десном крилу налазила се Друга пролетерска. а на левом Пета српска бригада у селу Церови. Штаб бригаде је обавештен да су немачке јединице, у наступању према Горњем Милановцу, законачиле у долини Грабовачке реке, да их треба напасти и одбити. Са положаја који честито није ни посела. Четврта српска бригада је кренула према Јабланици. Јасики и Трески. Услед дугог ноћног марша борци и старешине уморни су осванули у близини Грабовачке реке. намеравајући да одмах нападну непријатеља. Немаца. међутим. није било на видику. Прерано су кренули напред, ујутру ушли у Горњи Милановац и продужили према Руднику. Штаб бригаде. без јасног увида у ток целе борбене ситуације. чинио је што је могао. Најпре је наредио да се сустигне и нападне заштитница немачке главнине која је пролазила кроз Горњи Милановац. али то није озбиљније пореметило њено напредовање. Извесно време Бригада се задржала на Ржанику. Запису и Парцу. али су њен Трећи и Четврти батаљон били изложени ватри у леђа од четничких јединица које су пристигле из села Трепче. Борба је прихваћена. Неколико четника је погинуло и рањено, а један је заробљен и одмах саслушан. На основу добијених података закључено је да непријатељ напада на бригаде Двадесет прве српске дивизије из два правца: ојачани 14. пук СС дивизије „Принц Еуген“ из рејона Чачка и више од 1.000 Немаца, четника и недићеваца од Кнића. Штаб Четврте српске бригаде наредио је батаљонима да се распореде на Парцу. Малом и Великом врху и Клику и бочном ватром ометају покрете немачких колона друмом поред реке Деспотовице. На ватру је узвраћано и један борац је изгубио живот.

У сложеној борбеној ситуацији Штаб дивизије је одлучио да се непријатељ туче и прогони на простору Горњег Милановца и Рудника. Батаљони Пете српске спречавали су наступање Немаца према Руднику. Белановици и Тополи. Зачеље немачке колоне угрожавале су једи-

нице Друге пролетерске бригаде које су ујутру 22. септембра, ушле у Горњи Милановац. Оне су нешто касније успоставиле положаје у Брђанима и Вујану и спречиле долазак појачања Немцима на Руднику. Четврта српска бригада поново је распоређена да заштити правац од Крагујевца према Горњем Милановцу. На новим положајима одмах се наша на удару 1. четничког шумадијског корпуса, јачине око 1.000 четника, који су нападали од Белог Поља, Горње и Доње Врбаве, Прњавора, Сврачковца и Горње Црнуће. Жестока борба се завршила протеривањем четничких јединица у Липовац. У извештају команданта бригаде Гаје Војводића о томе је записано: „У току дана водили смо борбу са око 1.000 четника које су успјели поново прикупити и то од њихових кућа. Ови четници синоћ су стигли из Рогојевца у Враћевшницу а јутрос кренули једним снагама преко Белог Поља и Доње Врбаве ка нама а јачим снагама преко Горње Црнуће ка Сврачковцу. Ми смо их дочекали и у краћој борби потиснули. У гоњење нисмо прелазили нешто због непостојања везе а нешто због курса који водимо према четницима (заробљавати стварајући ситуацију за то). У току јучерашњег дана убили смо 4 Немца а не једног како смо вам јавили...”¹¹⁷

Оштра борба у Липовцу

У сарадњи са штабовима батаљона. Штаб бригаде је настојао да се зароби што више четника који су одбијали позиве да се предају јединицама Народноослободилачке војске. Издвојено је десет извиђача. на челу са Витомиром Љубојевићем, Данилом Вукадиновићем и Милисавом Ђоковићем. да се опрезно запуте на територију коју су контролисали четници и дознају распоред њихових јединица и бројно стање. Извиђачка група је ишла поред друма који води од Горњег Милановца према Враћевшници и Крагујевцу. На издуженом пропланку извиђачи су приметили стадо оваца и чобаницу, која је била из оближњег Липовца. На питање да ли има четника и Немаца у њеном селу, она је отворено признала да је много четника стигло у Липовац, нешто мање у Враћевшницу, а да Немце није видела. Четници су свраћали у кућу њеног оца и она је из њиховог разговора сазнала да се плаше партизана, да су већном незадовољни и недавно присилно мобилисани. Де-

¹¹⁷ Исто. Рег. бр. 24- 6.

војка је открила да су они одлучили да законаче у Липовцу и Враћевшници, распредивши се у скоро свим сеоским кућама и споредним стајама. О томе догађају Данило Вукадиновић је написао, поред осталог, и ово: „Девојка нам је дала заиста важне податке. Особито је био драгоцен податак да се већина четничких снага налази у Липовцу, а мањи део у Враћевшници и да су се ту сместили да заноће...”¹¹⁸

На основу података групе извиђача. Штаб бригаде одмах је наредио штабовима батаљона да у току ноћи опколе четнике у Липовцу и Враћевшници и савладају их.

Први батаљон је наступао преко Горње Црнуће, поред манастира Враћевшнице, стигао до Каменице. Кнежевачког гробља и Барске косе. Он је заузео значајна узвишења источно од Липовца и Враћевшнице да четницима онемогући одступање друмом преко Бара према Крагујевцу. Други батаљон је стигао преко Белог Поља до ЈБубачке косе, поставио обезбеђење према Барама и главнином се устремio на Липовац. Две чете Трећег батаљона су упућене директно на Враћевшницу, а једна на Таламбас да угрозе четничко упориште. Борба је почела у освит 23. септембра 1944. Буновни четници су грабили оружје, заузимали заклоне у сеоским кућама, двориштима, воћњацима и пружали отпор. Кад су добили ватру у леђа, иочели су да попуштају и беже. Многи су, увидевши да су у полуокружењу, прихватили позиве да се предају. Заробљено их је 108, већином мобилисаних, а 17 их је погинуло. Међу мртвима су били и двојица њихових официра који нису пристали да се предају. Четврта српска није имала губитака, једино је лакше рањен Бора Перовић, заменик команданта Првог батаљона. Заплењено је око 100 пушака, 2 митраљеза, сандук муниције, мање количине остале ратне опреме и један телефон у Враћевшници.

Пред Штаб бригаде доведени су заробљеници, који су уплашено ишчекивали шта ће их снаћи. Комесар бригаде им се обратио критикујући их што су се оиределили за окупатора и предано му служили до заробљавања. Није прећутао да добро зна шта је присилна мобилизација, уз претњу смрћу, нагласивши да се то могло избећи доласком у партизанске јединице. Од заробљеника је затражио да открију ко је од њих малтретирао недужни народ и патриотски опредељене грађане. Суздржавање прозваних је прекраћено кад су они показали на њихове

Данило Вукадиновић. Необјављени запис о извиђачима Чешврше српске. У власништву аутора.

предводнике. Десетак осумњичених је смештено у привремену затворску просторију, а комесар бригаде је позвао преостале да добровољно постану борци Четврте српске ударне бригаде. Педесетак их је пристало, а остали су желели да се врате кућама. Комесар им је обећао да ће бити пуштени под условом да се више никада не ухвате у издајничко коло. Са неверицом су то примили, све док им није дозвољено да крену у родна места. Добровољци су одмах распоређени у борбене јединице. Већина њих храбро су се борили до коначног ослобођења наше земље, неки изгубили живот, задобили теже и лакше ране у борбама са Немцима и њиховим помагачима. Појединци су, испољивши завидну храброст, одликовани, постали десетари и командири водова.

После краћег предаха у Враћевшници и Липовцу, Штаб бригаде је примио наређење Штаба дивизије да батаљоне усмери на непријатеља у Борчу и Гружи. Уследило је наређење да се батаљони, 24. септембра ујутру, прикупе у рејону сеоске кафане у Доњој Врбави. Долазак на ту просторију протекао је без потешкоћа. Штабови батаљона су примили наређење да јединице распореде на положаје у Јасици, Буковику, Равном Гају и Слемени, западно од непријатељског упоришта Борча. Положаји су поседнути уз слабија пушкарања и непријатељ је предосетио шта му се припрема. Извиђачи су одмах ангажовани да испитају терен и прикупе податке о непријатељу. Они су приметили мање четничке јединице у покрету јужно од Вујана, на друму између Чачка и Горњег Милановца. Предвече је једна немачка јединица наишла на положаје Грешег батаљона и започела је оштра борба, али су Немци одбијени. Време се одједном погоршало. Из долине Западне Мораве дизала се густа магла, па је будност поштрена да непријатељ не би изненада напао. Штаб бригаде, који се налазио у Појати под Сљемом, добио је податке да се заменик команданта Шумадијске групе четничких корпуса, мајор Марко Марковић, налази у својој кући у Борчу. Одлучено је да се он жив ухвати, а тај подухват поверен је обавештајном официру бригаде Славку Томашевићу Душку и јединици извиђача, са командиром Витомиром Јубојевићем и политичким комесаром Данилом Вукадиновићем.

Ноћу 27. и 28. септембра извиђачи су кренули у акцију. Ноћ је била мрачна и кишовита, тако да су извиђачи неопажено ушли у Борач приближивши се овећој бело окреченој кући. У близини није било четника, који су вероватно раније побегли. Обавештајни официр Томашевић, кога су извиђачи штитили с оружјем на готово, отворио је не-

закључана врата куће, налетевши на дежурног који није пружио отпор. На питање где се налази мајор Марковић, младић је показао према вратима спаваће собе. Вође извиђача и њихови пратиоци улетели су у собу, затекавши у њој мајора са млађом женом. Мајор није пружио никакав отпор. Извиђачи су детаљно извршили претрес целе куће, пронашавши један војни радио-апарат немачке производње, ташну пуну докумената о Шумадијској групи четничких корпуса, једну ручну бомбу и пиштољ. Извели су мајора у густо мрак и добро га чували да га четници не би преотели у изненадном противнападу. Затим су га одвели у Штаб бригаде који се налазио у покрету са Четвртим батаљоном који је улазио у Борач. Прави „живи језик“, зналац збивања у четничким јединицама у Шумадији и шире, мајор Марковић је дао драгоцене податке о њиховим намерама и сарадњи са Немцима.

Киша је често пљштала по положајима бораца у рејону Врбаве, Васовог гроба и Борча. Желећи да искористе невреме, четници су неочекивано 27. септембра, напали јединице Четврте бригаде, на простору западно од Борча, али су одбијени на полазни положај. Преостали део дана је искоришћен да се борци на смену одморе у сеоским кућама. Већина бораца је осећала приличан замор од даноноћних борби, а неки су добили назеб. О тим проблемима командант бригаде Војводић је известио команданта дивизије Милоја Милојевића извештајем у коме је, поред осталог, написао: „Јавите нам где сте, како је распоређена наша дивизија и који је наш највероватнији задатак. Наша је војска доста уморна јер не спавамо ниједно вече до поноћи, откако смо се растали, сем једну. Већ имамо 10 болесних који су више уморни него болесни.“¹¹⁹

Извештај је, изгледа, утицао да Штаб дивизије не инсистира на борбеним дејствима Бригаде која је неколико наредних дана искористила за одмор и сређивање јединица. Први и Други батаљон су распоређени у Доњу Врбаву, са задатком да штите правац од Борча и Бечевице и организују стално извиђање. Трећи батаљон је смештен у Бело Поље да извиђа простор према Коњуши и Љуљцима, а Четврти батаљон је упућен у рејон Враћевшнице и Прњавора да се попуни новопрстиглим људством и обезбеђује правац према Барама. Батаљони су, без обзира на тренутни размештај, имали главни задатак да спрече продор непријатеља друмом од Крагујевца према Книћу, Горњем Милановцу и Чачку. Непријатељ се, међутим, није појављивао. Штаб бригаде је

¹¹⁹ Архив ВИИ, кут. 1040, фасц. 6, док. 41.

искористио неочекивани предах за анализу минуле борбе. Јединице су попуњаване младићима који су мобилисани у шумадијским селима и добровољцима, пристиглим из удаљених крајева. чак из Београда и околине. Извођена је и краћа борбена обука у руковању оружјем. извођењу напада и одбране. у одбиру и припремању заклона. указивању прве помоћи рањенику на ватреној линији. Одржавани су партијски и скојевски састанци на којима је отворено расправљано о разним проблемима у јединицама, предлагано како да се нежељене појаве одстране, учврсти самосвесна дисциплина, јача другарство и морал.

Приближаваље главном граду и сусрет са црвеноармејцима

Крајем септембра расформирана је Оперативна група дивизија и формирана Прва армијска група, са командантом Пеком Дапчевићем и политичким комесаром Мијалком Тодоровићем Плавим. У њен састав ушле су дивизије Првог пролетерског и Дванаестог ударног корпуса. међу којима и Двадесет прва српска ударна дивизија. Прва армијска група је првенствено формирана ради лакшег командовања и остваривања међусобног садејства и садејства са јединицама Црвене армије у предстојећој сложеној операцији за ослобођење Београда. Ушавши у састав Прве армијске групе, бригаде Двадесет прве српске ударне дивизије: Друга српска пролетерска. Четврта и Пета српска ударна бригада наставиле су да дејствују, по утврђеном плану, у Шумадији спремно очекујући наређење за наступање према Београду.

Почетком октобра извиђачи и обавештајци Четврте српске стално су прикупљали податке о распореду, бројном стању и борбеном моралу непријатеља. За кратко време поуздано је утврђено да се четири бригаде 1. шумадијског четничког корпуса налазе на простору Борча, Опалића и Гривча. као и да имају подршку Немаца који их снабдевају оружјем и муницијом. У Враћевшници није било непријатељске војске. али су се понекад појављивале четничке тројке и петорке и чиниле зулуме. И морал четничких јединица. утврдила је обавештајна служба. није био на завидној висини. Већина мобилисаних четника били су деморалисани и дезертерство није била реткост. У таквој ситуацији Штаб Друге пролетерске бригаде. са командантом Љубишом Веселиновићем и политичким комесаром Миливојем Радовановићем Фарбином, предложио је Штабу Четврте српске бригаде да заједно нападну. 3.

октобра, четничке јединице на простору Остре, Треиче. Прислонице. Прељине и Милићеваца. Пошто је предлог прихваћен, разрађен је заједнички план напада и наступања обе бригаде. Први и други батаљон Четврте српске напали су 1. грузанску летећу и Левачку четничку бригаду. Вишечасовна борба се завршила приморавањем четничких јединица да напусте положаје и одступе по мраку према Книћу. Трећи батаљон је наступао преко Коњуше, Брестовца и Бечевице. не наишавши на снажнији четнички отпор. Код зграде основне школе у Бечевици четници су залегли у заклоне у намери да зауставе батаљонски стрељачки stroj. У жељи да се прође без губитака. политички комесар бригаде Неђо Божићевић. командант батаљона Радивоје Симић Рака. политички комесар Иван Ороз и заменик политичког комесара Војислав Станојевић, упутили су командире и политичке комесаре чета Светомира Славковића, Богдана Јовановића. Спасоја Стојановића. Слободана Петковића. Душана Карацића и Чедомира Андрића да искористе мрак и угрозе бокове и позадину непријатељског борбеног распореда. Уследио је снажан напад на четнике у згради школе и они нису дуго издржали. Њихова главнина избегла је пресецање одступнице и побегла. За њом су пристале преостале групе четника. али нису далеко умакле. Предузето је гоњење и том приликом ослобођена је Топоница. Опланић и Гривац. Четврти батаљон упао је у Баре и у краћем пушкарању растерао четничке двојке и тројке.

У борби је убијено 5 и заробљено 14 четника. Бригада није имала губитака. Заплењено је 350 килограма брашна, 50 килограма масти. 1 казан и 1 радио-апарат.

Наредна два дана није било борбе. Немци су кренули из Крагујевца према Враћевшници и Горњем Милановцу. али су се вратили без упуштања у борбу. Батаљони Четврте српске имали су следећи распоред: Први у бригадној резерви код доњоврбавске школе, Други у Белом Пољу, Трећи и Четврти у Враћевшници са задатком да спречавају продор непријатеља комуникацијом од Крагујевца према Горњем Милановцу. Штаб бригаде, приштапске јединице и Чета пратећих оруђа били су смештени у Доњој Врбави. Убрзо је уследило наређење Штаба дивизије да јединице Бригаде врше мобилизацију у местима која контролишу. првенствено у Белом Пољу. Враћевшници. Рогојевцу и Борчу. Мобилизацију су истовремено вршиле Друга пролетерска и ГЈета српска бригада у селима која су ослободиле. Штабовима батаљона Четврте српске издата су детаљна упутства како да се спроводи

мобилизација војних обвезника. рођених од 1910. до 1927. године и како да се обезбеди њихов прихват у јединицама. Први батаљон је вршио мобилизацију у Белом Пољу и Липовцу. Други у Љуљцима, уз истовремено обезбеђење од Крагујевца и обавезно успостављање чврсте везе са Трећим батаљоном у Коњуши и Четвртим у Кнежевцу и Каменици. Приликом покрета јединице Другог батаљона су се сукобиле са 2. грузанском четничком бригадом на прилазима селу Љуљцима. У оштрој борби четници су потиснути у јужни део села, али се убрзо смрачило и борба је обустављена. Ујутру, 7. октобра, у помоћ Другом упућен је Трећи батаљон, четници су протерани из јужног дела Љуљака и мобилизација је несметано настављена. У борби је погинуло 5 и заробљено 6 четника. Други и Трећи батаљон нису имали жртава.

Увече, 9. октобра. Штаб дивизије наредио је Штабу бригаде да се батаљони упуте на простор Добраче, Кнежевца и Рамаће. Покрет је изведен под неповољним временским условима и без додира са непријатељем. Сутрадан је стигло ново наређење: да Бригада продужи у Сараново. Покрет јединица је успорен у близини друма Крагујевац - Топола на коме се појавила немачка моторизована колона од 250 камиона штићених од више тенкова. У камионима су били немачки војници који су се враћали у Крагујевац и често отварали ватру из свих расположивих оружја. Удаљавањем немачке колоне, бригадна колона је продужила, по великом невремени и раскаљаном земљишту, преко Чумића и Светлића, да што пре стигне циљу. Три батаљона су стигла у Чумић, завојивши у згради сеоске школе и оближњим кућама. Борци су одмах утонули у дубок сан да се опораве од великог напора. На маршу су се истовремено налазиле Друга пролетерска и Пета српска бригада. Било је то у складу са наређењем Штаба Првог пролетерског корпуса да бригада Двадесет прве српске дивизије, пошто су своје дотадашње положаје препустиле бригадама Седамнаесте источnobосанске ударне дивизије и Чачанском партизанском одреду, нападну и ослободе Велику Плану. У поменутом наређењу, поред осталог, пише: „Најхитније са свим снагама крените правцем село Сараново, Баничина, Велика Плана.

Ваш задатак је да што пре ликвидирате Велику Плану и спојите се са Црвеном армијом. Пета дивизија биће лево од вас у циљу заузећа Паланке, а Седамнаеста ће бити на просторији Чумић - Јарушица, затварајући правац од Крагујевца..."¹²⁰

Штаб дивизије наредио је Другој пролетерској. Четвртој и Петој српској бригади, 11. октобра. да крену из Чумића, Саранова и Горње Јарушице и што пре стигну на простор Велике Планае и Раче. Ситуација на бојишту брзо и неочекивано се мењала. У време покрета према циљу напада. Штаб Четврте српске је дознао. а то се брзо пронело дуж батаљонских маршевских колона. да су јединице Црвене армије и јединице Четрнаестог корпуса НОВЈ стигле на десну обалу Велике Мораве у рејону Свилајнца, као и да су црвеноармејци већ прешли реку и потукли Немце код Марковца и Лапова. Истовремено се дознало да су немачке јединице напустиле Велику Плану и Смедеревску Паланку и да се претходнице црвеноармејаца налазе у близини, у рејону Башина, Клоке и Наталинаца. Борци и старешине једва су чекали да се сретну са црвеноармејцима. У десет сати извиђачи су обавестили Штаб бригаде да је извиђачка јединица Црвене армије прошла кроз Наталинце. у наступању према Тополи, у којој су биле знатније немачке снаге, да је тамо дочекана снажном ватром и одбијена назад. Командант бригаде Војводић и заменик команданта Андрић су одлучили да крену са групом извиђача, у сусрет црвеноармејцима. У извештају команданта Четврте српске, 11. октобра, Штабу дивизије. записано је и ово: „Извидница победника код Москве и Стаљинграда у Наталинцима. Ја сам дошао са извиђачким водом код њих. Они су ишли ка Тополи и у борби имали 10 рањених и 2 мртва... Они желе да их појачамо са једним батаљоном и ја ћу то учинити у току ноћи ако ми одобрите...”¹²¹

Штабу Четвртог батаљона је наређено да се упути у Наталинце и распореди чете на положај западно од села да штите прилазе од Тополе. Сусрет са црвеноармејцима био је братски. Пролазећи у колони кроз Наталинце, борци Четвртог батаљона су клицали непобедивој Црвеној армији, великом Совјетском Савезу и победи над фашизмом.

Командант бригаде и заменик политичког комесара бригаде Драгоман Радојичић Стамболија су преноћили у Наталинцима и командира извиђачке јединице. на његов захтев. детаљно упознали какав је приближно распоред и јачина наших и непријатељских снага у срцу Шумадије. Капетан. црвеноармејац. био је изузетно задовољан добијеним подацима и радио-везом је обавестио претпостављене с ким се сусрео и какво је расположење према црвеноармејцима.

¹²¹ АрхивВИИ.кут. 1041. рег.бр. 18-1.

Ујутру, 12. октобра, стигао је један официр, црвеноармејац, са поруком генерала Жданова, команданта 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије, да командант бригаде Војводић дође у његов штаб. Он се кратко консултовао са члановима Штаба бригаде и сви су се сагласили да се Ждановљев позив не може одбити. Официр је понудио Војводићу да седне у приколицу моторбицикла и повезао га друмом источно од Наталинаца. У необјављеним сећањима Војводић каже: „Негде на путу наишла је огромна колона возила, тенкова, оклопних аутомобила. Ми смо стали поред друма, и када су наишла велика штапска кола, официр је дао знак и она су стала. Стала је и колона. Из штапских кола изашао је генерал Жданов. Руковао се са мном срдечно и насмејан узвикнуо: Здравствујте командант Титове бригаде! Изволите са мном у штапска кола да вам кажем какав је ваш задатак? Он је затражио да један батаљон Четврте српске бригаде наступа у претходници његове колоне на путу за Београд. За тако нешто нисам имао дозволу Штаба дивизије са којим нисам могао успоставити везу због кvara телефонских линија...”

Штапска кола су се зауставила у Наталинцима, што је искористио командант Војводић да се саветује са члановима Штаба бригаде. Они су били мишљења да треба испунити захтев генерала Жданова и Штаб дивизије касније обавестити о свему. Војводић даље наставља: „У претходници 4. мотомеханизованог корпуса одредио сам Четврти батаљон, на челу са командантом Мијом Јовановићем Расинцем, замеником команданта Ђорђем Вукадиновићем, политичким комесаром Радулом Мркићем и замеником комесара Радомиром Петковићем. Из Штаба бригаде' смо кренули заменик политичког комесара Драгоман Радојичић Стамболија и ја. Мом заменику Ратомиру Андрићу Кмету сам наредио да о томе извести Штаб Двадесет прве српске дивизије и са главнином бригаде извршава добијене задатке. Четврти батаљон се попео на тенкове и камионе мотострељачког батаљона црвеноармејаца, а Стамболија и ја у оклопна кола команданта 14. мотомеханизоване бригаде под командом пуковника Никитина и уследио је покрет према Београду...”¹²²

У току дана Штаб дивизије добио је извештај о одласку Четвртог батаљона и команданта бригаде са црвеноармејцима. У новонасталој

¹²² Гајо Војводић, *Сећања на учешће Четврте српске у Београдској операцији*. У власништву аутора.

ситуацији, ослабљена за један батаљон прекаљених бораца. Двадесет прва српска дивизија је кренула. из рејона Наталинаца, Раче и Вишевца. на север. према Београду. Четврта српска је маршевала према Ковачевцу код ослобођеног Младеновца, у којем је заноћила. Пета српска бригада је наступала преко Башина и стигла у Јагњило. десетак километара јужно од Младеновца. С њом се налазио Штаб дивизије и приштапске јединице. Мештани су срдачно угостили борце и старешине. Јединице Друге пролетерске бригаде су прешле друм и железничку пругу између Младеновца и Смедеревске Паланке и заноћиле у Кусадку. Сутрадан је цела Дивизија наставила да се плански приближава источној и југоисточној страни Београда да би учествовала у борби за његово ослобођење.

Четврта српска ударна бригада у вишедневним борбама у Шумадији, у рејону Рудника, Горњег Милановца, на друму за Крагујевац. Кнић и других места успешно је извршавала борбене задатке и непријатељу наносила осетне ударце. У садејству са Другом пролетерском спречавала је продор Немаца и четника према Горњем Милановцу и Руднику. Ометала је покрете немачких моторизованих колона од Крагујевца према Книћу. Краљеву и Чачку и обратно. Практично је потукла јединице Шумадијског четничког корпуса и заробила знатан део његовог људства. Успешно је политички деловала. организовала народне зборове, извршила мобилизацију војних обвезника на терену који је ослободила и контролисала и знатно увећала сопствено бројно стање. Успешно је сарађивала са мештанима села која је ослободила и помогла у успостављању нове народне власти.

Наступањем јединица Црвене армије из Бугарске. која је капитулирала 9. септембра 1944. у источну Србију и долину Велике Мораве. остварено је борбено и стратешко садејство Прве армијске групе НОВ и Четвртог мотомеханизованог корпуса Црвене армије. пресечена одступница Групи немачких дивизија „Е“. јачине око 350.000 војника и официра, и створени услови за ослобођење Београда. У заједничкој и сложеној Београдској операцији знатну подршку пружали су ваздухопловне јединице и јединице Речне ратне флотиле Црвене армије. Немачка Група армија „Е“ била је присиљена да се повлачи долином Ибра. Западне Мораве, преко тешко проходног терена и западне Србије у источну и североисточну Босну и Славонију. претрпевши велике губитке.